

Relaziuns cun l'exterior

Las Trais Lias han tendi davent dal 16. tschientaner ina vasta rait diplomatica che sa lascha eruir pli precis a maun dals protocols da las lias.¹ Ils lioms strengs existents cun la Confederaziun èn vegnid promovids cun renovar allianzas cun singuls lieus (Turitg e Glaruna 1590, Vallais 1600, Berna 1602, Turitg 1707) e sa participar a las dietas. Ultra da quai correspundev'ins intensivamain cun ils landfocts federrals a Sargans, Bellinzona u Lugano.² Cun il reginavel da Frantscha er'ins collià dapi l'onn 1503 tras allianzas da sold. Sper l'ambassadur per ils confederads a Soloturn residiava adina puspè in tal per las Trais Lias en il chastè da Haldenstein u a Cuira.³ Intensivs eran ils contacts durant ils Scumbigls grischuns; suenter èn els sa restrenschids al regiment svizzer e grischun da la garda roiala.

In vischin cunfinant impurtant era il ducadi da Milaun ch'è vegni reñà l'emprim da guvernarts spagnols ed a partir da l'onn 1712 d'austriacs. Fitg intensiva era la correspundenza durant las tractativas tar ils Capitulats dals onns 1639, 1726 e 1762/63 ch'han fixà ils interess commercials vicendaivels.⁴ **38.01** En ils onn 1660 fin 1700 han agi representants da la famiglia Casati da Milaun sco delegads spagnols tar ils confederads catolics ed ils Grischuns; els residiavan per part a Cuira.⁵

Er la Republica Venezia che cunfinava en la Valtellina cun las Trais Lias aveva per part agens delegads ch'han contribui a l'allianza da l'onn 1603, la quala n'è dentant berg vegnida renovada suenter diesch onns. L'allianza concludida l'onn 1706 è vegnida desdiga da Venezia sco reacziun al Terz Capitulat da Milaun, quai ch'ha manà a l'expulsion da passa 3000 mastergnants grischuns, cunzunt pastiziers, dal territori venezian.⁶ **38.05**

Il 18. tschientaner èn s'intensivadas las relaziuns cun l'Austria (pajais ereditars habsburgais). Fin l'onn 1750 era in regiment grischun en servetschs austriacs. Il delegà imperial residiava en il chastè da Razén.

Il traffic diplomatic cun ils Pajais Bass ha cumençà l'onn 1693, el sa concentrava a fatgs militars.⁷ Medemamain sa basavan las relaziuns cun il reginavel da Piemunt-Sardegna a partir da l'onn 1733 sin l'installaziun d'in regiment grischun.

La communicaziun cun la curia papala capitava per il solit sur la nunziatura a Lucerna. Mez dal 18. tschientaner è vegni engaschà in agent; las tractativas davart in concordat n'en tuttina betg reussidas.⁸ Pli intensivs eran ils contacts cun l'uestg da Como ch'era responsabel per la Valtellina e per il Puschlav.

A las reclamaziuns dals subdits en la Valtellina che vegnivan redigidas da sciensiads giurists cun appellaziun a mitus istorics ha reagi l'elita grischuna en moda refusanta.⁹ Suenter las revoluziuns la stad da l'onn 1797 en las Terras subditas da la Valtellina ha Napoleun decretà en occasiun da sia campagna reussida en l'Italia l'uniun a la Republica Cisalpina.¹⁰ **38.06** Ils manaders politics da las Trais Lias ch'eran dischunids n'hant betg chattà ina resposta adequata a quel fatg. L'avrigl 1799 han els stuì s'associar sfurzadamain a la Republica helvetica. Fin a l'Acta da Mediavil da l'onn 1803 èn sa cumbattids adherents dals Franzos e reacciunaris imperials. Regenzas interimalas guvernavan mo a mesas.¹¹ **38.02**

L'onn 1805 è daventada la Republica Cisalpina ina part dal vicereginal Italia. Cunter quai hai dà revolta en la Valtellina. En vista a la terrada previsibla da Napoleun ha empruvà il barun Heinrich von Salis-Zizers

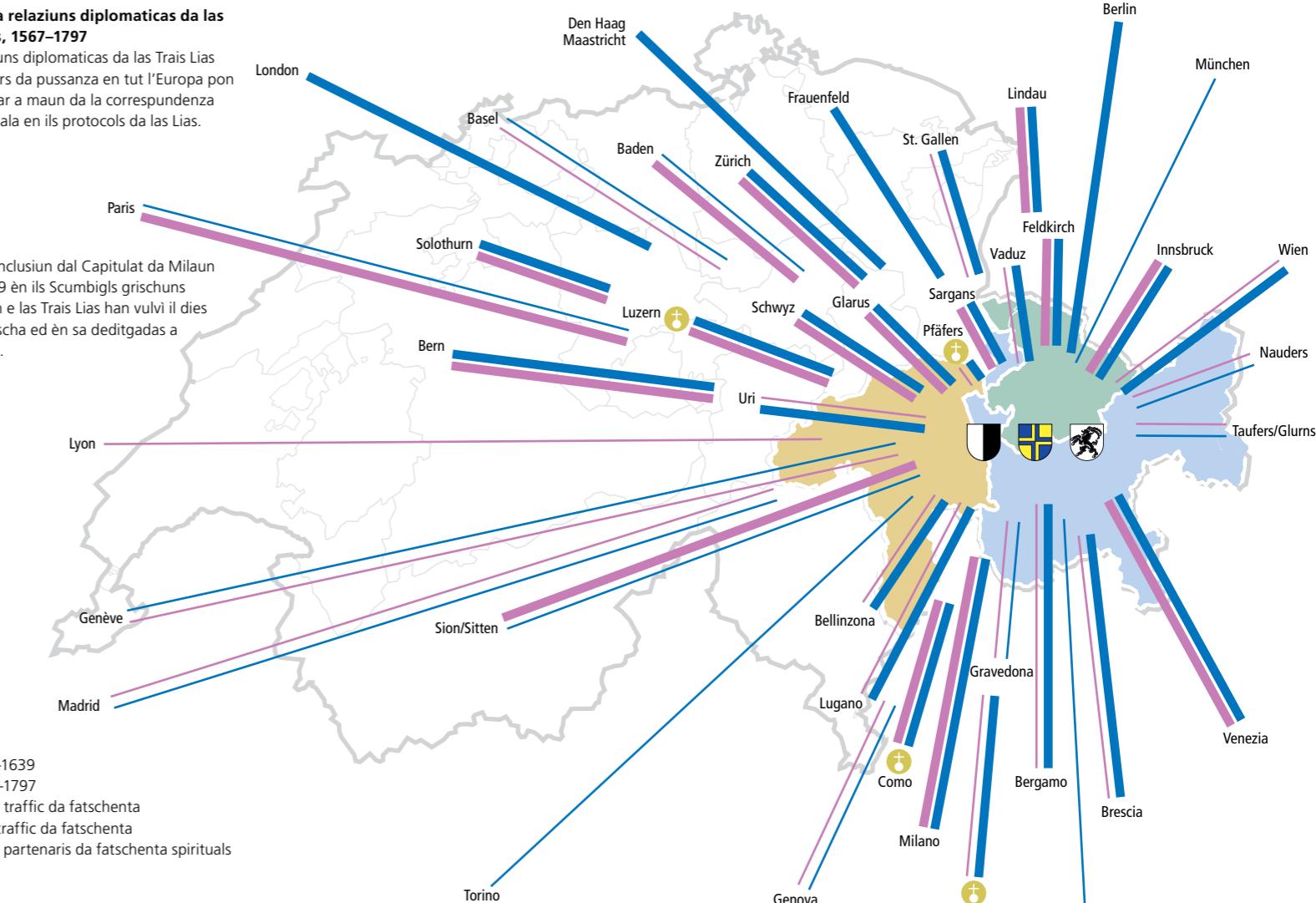

38.05
Suttascriziun dal contract d'allianza tranter la Republica da las Trais Lias e la Republica Venezia il 17 da decembre 1706 en la chasa da la citad da Cuira.

38.06
Vischins da Sondrio plantan l'onn 1797 in bostg da libertad, cur che Napoleun transfereschà las Terras subditas grischunas a la Lombardia.

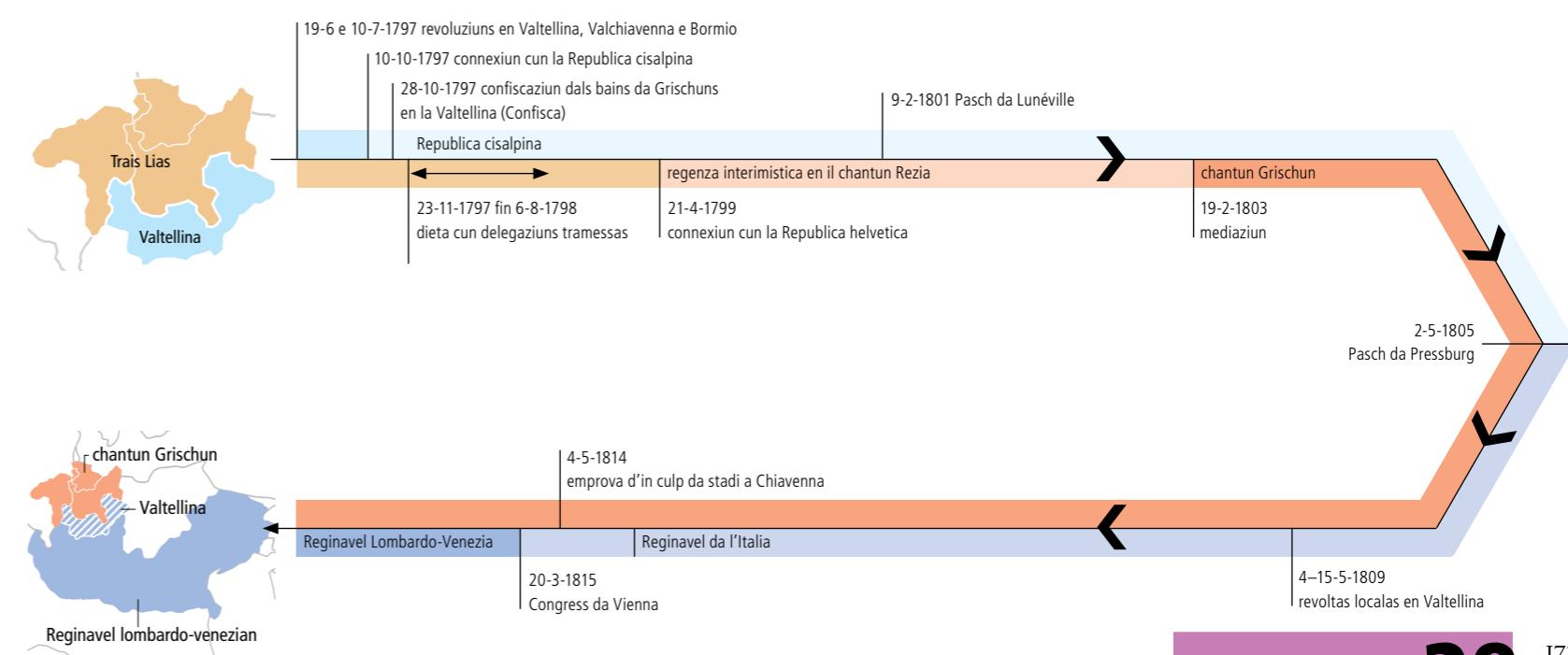
38.01 La rait da relaziuns diplomaticas da las Trais Lias, 1567-1797

Las relaziuns diplomaticas da las Trais Lias cun centers da pussanza en tut l'Europa pon ins suendar a maun da la correspundenza commerciala en ils protocols da las Lias.

38.02 La perdita da la Valtellina, 1797-1815

La perdita da las Terras subditas valtellinensis è stada ina cesura en l'istoria grischuna. A las revolts en la Valtellina, a Valchiavenna e Bormio han ins reagi memia tard e senza consens. Al Congress da Vienna ha lura mancà la diplomazia per reintegrar las anterius Terras subditas.

l'onn 1814 da far in culp da stadi inutil a Chiavenna.¹² Las tractativas al Congress da Vienna n'han quella giada betg mussà ina strategia unitara: ina quarta lia u in agen chantun? Uschia è la Valtellina crudada l'onn 1815 al nov reginavel Lombardo-Venezia dominà da l'Austria ch'è vegnì attribùi l'onn 1866 a l'Italia.¹³

Cun l'entrada en la Confederaziun è sa midà pauc en Grischun concernent l'economia. L'extensiun da las vias da traffic è succedita grazia a daners esters; il svilup n'è tuttina betg sa mussà.¹⁴ Pir cun la fundaziun dal stadi federal hai dà pass da centralisaziun: La Constituzion federala è vegnida approvada a la votaziun dals 20 d'avust 1848 cun 54 vuschs communalas positivas, 12 vuschs eran negativas e 3 vuschs mancavan.¹⁵ En consequenza è vegnids unifitgads das, valutas, mesiras e pais e la complettaziun d'ina rait da posta naziunala è vegnida iniziada. **38.03.**

► 41 Communicaziun

La pressa grischuna sa lamentava dentant da la perdita da la suveranità da la politica exterius, qui che vegniva rinforzà da las stentas inutilas per la construcziun d'ina viafier orientala da las Alps. Tant pli importantas per l'integrazion èn stadas las culturas da festa uniunisticas e naziunals che faschevan per uschè dir la punt da «Rätus» a «mamma Helvezia». Er il militar ha promovi l'assimilaziun, per exemplu cun la caserna ch'è vegnida bajegiada ils onns 1880–1887 a Cuira.¹⁶ **38.07, 38.08.**

► 50 Isanzas e sport, ► 37 Militar

La Constituzion federala revedida ha manà la libertad da domicil e la separaziun definitiva da stadi e baselgia. En consequenza è la Constituzion chantunala vegnida adattada ils onns 1880 e 1892/93. Sut l'ensaina da la defensiun naziunala spiertala è seguida l'onn 1938 la renconuschienscha dal rumantsch sco lingua naziunala. Adattaziuns posteriuras a las acquisiziuns dal stadi da bainstar social han pertutgà en emprima lingua las assicuranzas socialas, l'economia d'energia e la mobilitat creschenta sco er la politica da l'ambient.¹⁷

Concordats che reglavan dumondas da debits e dal dretg ereditar cun lieus federales eran già vegnids fatgs da las Trais Lias. A partit da la fundaziun dal chantun èn els vegnids renovads ed amplifitgads cuninuadain. Questas cunvegas da dretg reciproc sa referivan davent dal 20. tschientaner cunzunt als secturs da la furmazion u da la medischina spezializada.¹⁸ En la planisaziun dal territori han ins bainbaud realisà che las cundiziuns dal chantun da muntogna sa differenzieschan da quellas giu la Bassa. Sin plaun interchantunal è sa constituida per qui l'onn 1981 la Conferenza da las regenzas dals chantuns alpins ch'exista anc oz. Gia avant s'avevan unids ils chantuns da la Svizra orientala a la Conferenza da las regenzas dals chantuns da la Svizra Orientala. Cun il Vorarlberg ed il Liechtenstein aveva il Grischun tgirà contacts inten-

sivs dapi la regulaziun dal Rain alpin, qui ch'è vegnì instituzionalisà l'onn 1995 da la Cumissiun internaziunala da las regenzas Rain alpin.¹⁹ Il Principadi dal Liechtenstein aveva s'adattà già l'onn 1923 cun il contract davart l'uniun da dazi fermamain a las relaziuns svizras e tgirava ina «diplomazia da visita» cun il Grischun. Ils interess da las regiuns da las Alps defendà dapi l'onn 1972 la Cumianza da lavur da las regiuns alpinas ARGE ALP.²⁰ Las ulteriuras relaziuns politicas ed economicas vegnan dirigidas da Berna. **38.04.**

Als lieus da cunfin grischuns existivan cooperaziuns intensivas che reglavan spezialmain l'uschenumnà pitschen traffic da cunfin. Cun qui che qui n'era betg dapertut pussaivel, è il Samignun vegnì declarà l'onn 1892 in'exclava da duana; gist uschè il Livigno l'onn 1919.²¹ Collavoraziuns regionalas u localas hai dà e datti adina puspè. Menziunads sajan mo la staziun da la viafier retica a Tirano, l'allontanament da rument communabel tranter la vischnanca grischuna Bregaglia e Chiavenna en l'Italia u scuntradas regularas sin nível da la regenza per coordinar ils uraris da la viafier dal Vnuost e las lingias dals autos da posta. Culturalmain sa participeschan pliras vischnancas ed instituziuns grischunas a projects interregionals da l'Uniu europeica.²²

¹ ASGR AB IV 1/1–168.
² Bundi 2000, p. 183–197; Würgler 2013, p. 108–113.
³ Jecklin 1891; HBLs 1, p. 314–326.
⁴ Cadars 1959, p. 53–63 e 84–100; HBG 4, nr. 85.
⁵ Behr 2013.
⁶ Sprecher (1875) 1951, p. 128–140; Kaiser 1985, p. 11–18.
⁷ Bundi 1972, p. 25–56.
⁸ HLS: Nuntiatur; Sprecher 1872/73, p. 343–358.
⁹ Hitz 2011, p. 106–146.
¹⁰ Pieth 1912; Rufer 1916 e 1917; Massera 1991. Ils 28 d'october 1797 è vegnida decretada la Confisca, v.d. la sequestraziun da tut ils bains grischuns en la Valtellina.
¹¹ Cf. Benetti 2019, p. 49s. e 143s.
¹² Jäger/Scaramellini 2001; Bauer/Frischknecht 2003, p. 126–130.
¹³ HLS: Veltlin; LIR: Vuclina.
¹⁴ Metz 1989, p. 279–300; Schutz 2019, p. 115–143.
¹⁵ Fegl uffizial dal chantun Grischun dals 15 da settember 1848.
¹⁶ Jäger 2000, p. 313–321; Metz 1991, p. 514s.; HLS: Militärunternehmer.
¹⁷ Jäger 2000, p. 324; Fritzsch/Romer 2000, p. 380–388.
¹⁸ CUL 4/6 fin CUL 4/10; Jenny 1963.
¹⁹ Cf. las paginas d'internet: <https://www.ork-ostschweiz.ch> e <https://www.alpenrhein.net/Organisation/Die-IRKA> [clamada si ils 1-5-2023].
²⁰ HFL 1, p. 306–308; JHG 2003, p. 355s.; BM 4/2022: >50 onns Cumianza da lavur da las regiuns alpinas.
²¹ TG 54 (3/1995): «Enturn ius cunfinis»; HLS: Samnaun u. HLS: Livigno.
²² Cf. https://www.bak-economics.com/fileadmin/documents/reports/BAK_Economics_Regionsstudie_grenzueberschreitende_Zusammenarbeit_Italien-Schweiz_2021.pdf; <https://www.terraetica.eu> [clamada si ils 1-5-2023].

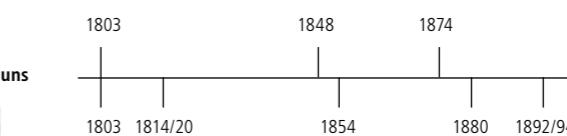
38.07
L'emprima mesadai dal 19. tschientaner èn sa sviluppadas festas d'unio (festas da tir, da chant e da ginnastica) a festas naziunals e servivan a consolidar l'identität naziunala.

38.08
Il taler festiv en occasiun dal tir champester da l'onn 1842 a Cuira è l'ultima munaida grischuna autonoma cun ina valur da quatter vegls francs svizzers.

Effects d'integrazion e d'adattaziun, 1803–2004

Cun l'entrada en la Confederaziun ha pers il «nov» chantun cumpetenzas importantas ed ha stui sa dedigitar a novs champs d'incumbensas. Quellas midadas è vegnidas integradas cun diversas adattaziuns constituzionalas.

Collavoraziun internaziunala, inter-chantunala e transconfinala, 1800–2024

Suenter l'integrazion en las estructuras federales ha il Grischun fatg concordats cun auters chantuns ed è s'orientà a collazioni da dretg statal particularas. Sco chantun da cunfin è s'estendida la collavoraziun cun las regiuns ed il paisais cunfinants.

